

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԷՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ

ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՄԲ Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ

Ա. ՏԱՐԻ 1883 ՓԵՏՐ.

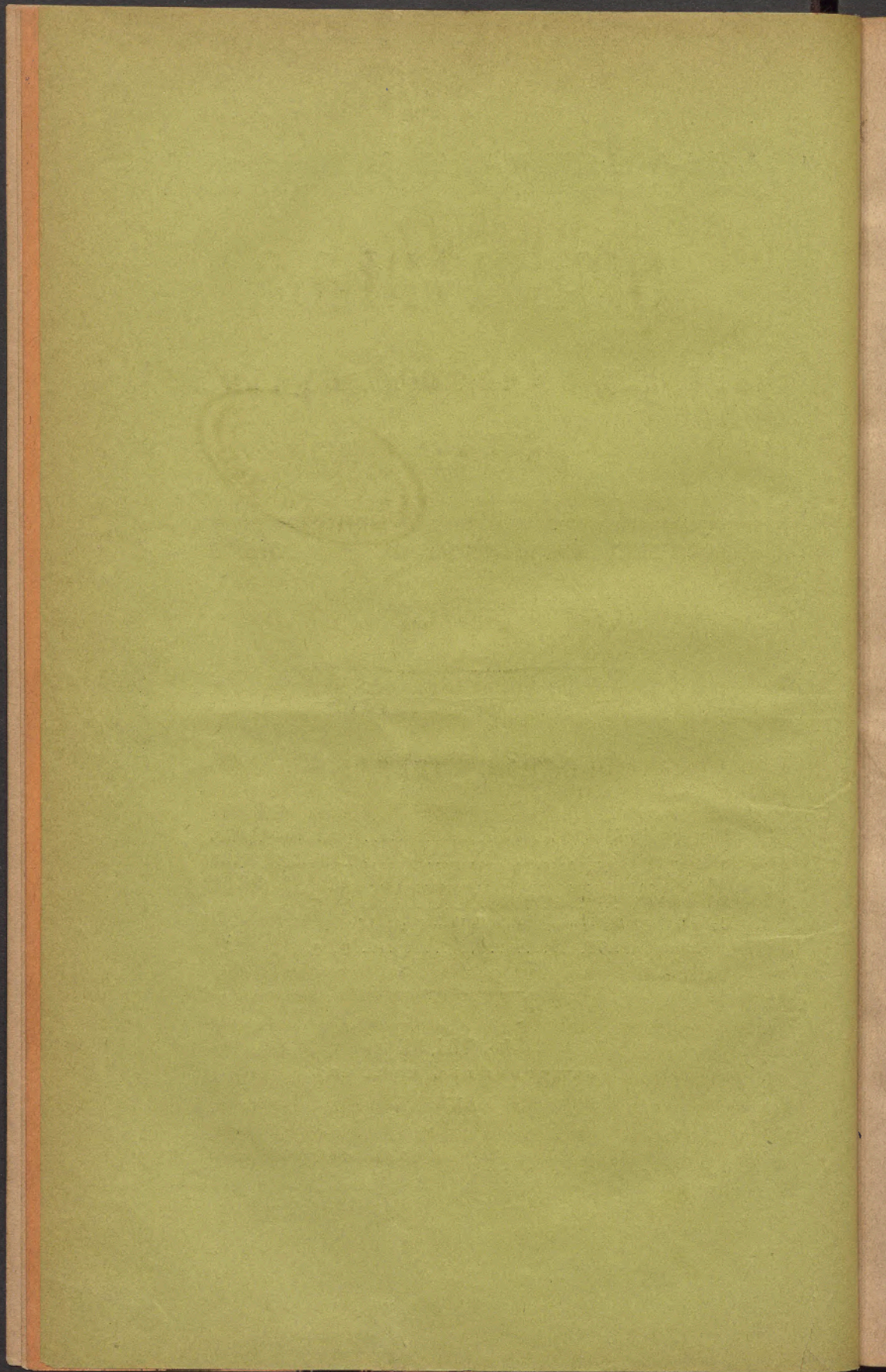
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Կնոջ պատմությունն Բ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ
Հայերեն բառերն Հ. Ս. ՏԵՐՎԻՇԵԱՆ
Առ ծով ԱՂԵՔ. Գ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ
Թուրքասան Գ. Մ. Ա.
Պարսկերեն հայերենից և հայերենի
բառերից Ս. Յ.

Կ. ՊՈՂԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

4883

ՅԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՑ

Ա. Տարի

Փետրուար 1883.

Թիւ 2

ԿՆՈՋ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ

(Շարունակութիւն Ա. քուէն)

Միակին ընտանիքն ընտանեկան կազմութեան ամէնէն կատարեալ ձեւն է, որովհետեւ նորա մէջ միայն կրնայ իրականանալ ընտանիքի իտէալն. նա միայն կուտայ կնոջ իւր արժանաւոր դիրքն՝ առնելով զայն տան տիրուհին եւ ամուսնոյն ընկերն եւ ապահովելով մանուկներու կեանքն ու զարգացումն՝ աւելի սերտիւ կապելով միմեանց հետ ընտանեաց անդամներն. — խառնակեաց ժողովրդոց մէջ մօնուկն հայր չունի, բոլոր ցեղինն է. բազմաւնական ընտանեաց մէջ՝ մանկան հայրերն չստ են որոցմէ ոչ մին կրնայ ստուգապէս մանուկն իւր որդին նկատել. բազմակնութեան մէջ թէպէտ մանկան մայրն ու հայրն յայտնի են միանգամայն, բայց մի հօր բոլոր որդիք հաւասարապէս եղբայր չեն. համահայր են ամէնքն, բայց ոչ ամենեքին համամայր. եւ ի՞նչ կռիւներ, ի՞նչ նախանձու կրքեր, ո՞ճիրք այդպիսի եղբարց մէջ, եւ արեւելեան ազգաց պատմութեան մէջ ցանցառ չպատահիր մտրդ յաջորդութեան համար եղբայրադաւ վէճերու. բայց

միակին ընտանեաց մէջ սովէն տղայ հաւասարապէս կը վերաբերի կնոջ ու էրկան, եւ հաւասարապէս կը վայելէ նոցա դուրսն ու խնամքն. ընտանեաց մէջ օտար չկայ: Թէպէտ անդամին ի սկզբանէ ելած են միակին ընտանիքներ եւ նոյն իսկ միակին ցեղեր, ինչպէս անատուաց վիսսաներն ու Պօշխաններն, բայց այդ աւելի պարագայից հարկէն եղած է. բազմակին ժողովրդոց մէջ շատ ընտանիքներ միակին են զի այրերն չեն կարող սնուցանել աւելի քան զմի կին, մեծ միջոցի մի վերայ ցրուած ապրող ցեղեր չեն կարող մեծ ընտանիքներ պահպանել, եւ միշտ մարդիկ նախ մի կին են ունեցած երկու ունենալէ յառաջ, ինչ որ շատերու համար կրնայ անկարելի լինել՝ հայթայթելու դժուարութեամբ: Այսպիսի միակնութիւններ ի հարկէ են եւ ոչ արդիւնք բարուց աղնուացման եւ քաղաքակրթութեան. մանաւանդ թէ այս տեսակ միակնութեանց հետ յաճախ կից եղող կին արձակելոյ եւ ուրիշ մ'առնելոյ գիւրութիւնն գրեթէ բազմակնութեան հաւասար կ'ընէ զայն. ըստ Պուրքհարադի, Պէտտէն արարներու մի քանի ցեղերու մէջ կնաթողութիւնն այնքան յաճախ է որ մարդ մի յաջորդաբար յիսուն կնոջ հետ կ'ամուսնանայ: Ճշմարտապէս միակին ընտանիքներ կազմելու սովորութիւնն անդդալի կերպով եւ ընկերային զարգացման համար հաստատուած է⁽¹⁾:

Խառնակեաց, բազմառնական, բազմակին թէ միակին նախնական ընկերութեանց մէջ կինն նկատուած է միշտ իրեն մի ինչք, մի սեփականութիւն, մի գրաստ, մի գերի եւ իբր այն՝ մարդիկ յամիշտակած, գնած, նուիրած, կտակած, բեռցուցած, բանեցուցած, չարչարած են զայն. եւ այդպիսի ժամանակաց մէջ առնական վարագուծութիւնն միայն այն սահմանն ճանչցած է զոր կը ճանչէ մի վայրագ արօրադիր որ կը վախճայ թէ կը կորուսէ իւր եղն՝ թէ աւելի խոր եւ ուժգին միտ խթանն: Այսպէս կը ներկայանայ մեզ կինն վայրենի ցեղերու մէջ, եւ այսպէս չը ցուցնեն հնաւանդ սովորութիւններ ու արարողութիւններ, որպէս պիտի անհետնը:

Շիրքուէներու մէկ գլխաւորն, կը կարգամբ Սրէնսէրի

(1) 2. Սթենտեր. ի յիշեալն:

մէջ, կ'ըսէ Հիւրնի: « Կանայք ստեղծուած են աշխատելոյ համար. անոնցմէ մին միայն կրնայ երկու մարդու չափ բեռ տանիլ կամ քաշել. նաեւ մեր վրաններն կը կանգնեն, մեր հանդերձներն կը կարեն ու կը նորոգեն, գիշերը մեզ կը տաքցնեն, եւ, սառւելու, այս երկրին մէջ անկարելի է հեռու տեղ մի ճամբորդել ասանց նոցա օգնութեան:» Մի Գափրատանցի կ'ըսէր մի օր Պարթուի, թէ կ'ինն « իւր ամուսնոյն եղն է. ծախու առնուած է, եւ հետեւաբար պարտի աշխատիլ,» եւ Սուրէր կ'ըսէ թէ երբ մի Գափրատանցի իւր կ'ինն սպաննէ, կրնայ ինքզինք սաշտալանել՝ ըսելով « միանգամ ընդ միշտ դնած եմ գայն »:

Տարրական ընկերութեանց մէջ, ուր արք սովորաբար սրտով եւ պատերազմով զբաղած են, ամէն աշխատութիւն կը թողուն կանանց վերայ. «նոցա՝ երկրի մշակութիւնն եւ ամէնէն առաջնագին աշխատութիւնք, ինչպէս մասնաւորապէս Ամալուելու Գափրերու քով: Եթէ այրն փայտ կը կտրէ խրճիթին շինութեան համար, պատճառն այն է որ այս գործողութիւնն դնդերներու ոյժ կը պահանջէ եւ պատերազմիկին անկ է տալար գործածել. բայց ինքզինք անպատուեալ պիտի համարէր եթէ բրիչ ձեռք առնուր: Սերմանել, յատանել, հնձել, կերակուր եփել, ջուր եւ փայտ բերել, այս ամէնն կ'նոյ բաժինն է⁽¹⁾:» Եսքիմոսցի կանայք ինքեանք կը շինեն տներն եւ թէպէտ իւրեանց մէջքը կտորելոյ չափ ծանր քարեր ունենան տեղափոխել, արք անտարբեր կը նային եւ մաս մ'անգամ չեն երերցներ նոցա օգնելու համար: Թաւմանայիք երբ ճամբորդեն կանայք կը կրեն բեռներն եւ արանց աւելորդ նիւակներն ու զէնքերն: Այս այսպէս է խիտ ստորին թափառակոն կամ կէս թափառաւական ցեղերու մէջ: Նոյնն կը տեսնուի աւելի յառաջացեալ, կէս-երկրագործ կամ հովիւ ցեղերու քով. երբ Դուրիներն գաղթեն, կանայք կը կրեն բոլոր կահն ու կարասին նոր բնակատեղին:» Այրն միայն իւր զէնքերն կ'առնու, եւ կ'ինն, կ'ըսէ Մարք-կրաֆ, կը բեռնաւորի ջորիի մի պէս. նոյնպէս Սրէքս եւ Մարաիոս, Պրէզիլի հարաւակողման բնիկներուն մէջ կանանց

(1) Ալֆրէտ Մօրի. Երկիր եւ մարդ. Դլ. Ժ. եր. 644:

աշխատութեանց վերայ խօսելով, կ'ըսեն, « նոքա են նաեւ գրաստներն: » Հռովմայեցւոյ մէջ familia բառն կը նշանակէր « զերիք »:

Մի այսպիսի կարեւոր եւ օգտակար իր կ'արժէր զայն դրացի ցեղերէն յափշտակելոյ վտանգն ու նեղութիւնն: Երբ մի ցեղ պատերազմաւ կը յաղթէր մի ուրիշ ցեղի, նորա այրերն սպաննելէ յետոյ՝ կիներն կը դրաւէր. այսպէս յաղթութեամբ առնուած կին մի առաւել պատուոյ ասիթ էր՝ զի մշտակայ նշան մ'էր յաղթութեան եւ միանգամայն ամենօր-տակար. ուստի եւ քիչ քիչ մեծերն ու քաջերն պատուոյ կէտ մ'ըրին իրենց դրսէն յափշտակուած կիներ առնուլ, եւ կե-րեւի որ այսպէս մանաւանդ յառաջ եկաւ արտակնոթիւնն (exogamie), այն է իւր ցեղէն դուրս եղող ցեղէ կին ածե-լոյ սովորութիւնն, որպէս կը տեսնուի արդի վայրենի ցե-ղերու մէջ: Աւստրալիոյ մէջ, բնաւ մարդ մի չկարէ իւր ա-նունն կրող եւ հետեւապէս միեւնոյն ցեղի վերաբերող կնոջ մի հետ ամուսնանալ: « Ոչ մի մարդ, կ'ըսէ Պ. Լանկ «Բնիկք Աւստրալիոյ» անուն գործոյն մէջ, կարող է ամուսնանալ իւրեան հետ նոյն ցեղանունն կրող կնոջ հետ, թէպէտ եւ ըստ մեր եւրոպական գաղափարաց որ եւ է աստիճանաւ ազդական չը լինին⁽¹⁾: » Ըստ Պիւրդոնի, Արեւելեան Ափրիկէի մէջ, Սո-մալներու ինչ ինչ ջոկեր չեն ուղեր իւրեանց ընտանեաց վերա-բերող կին մ'առնուլ, եւ ոչ իսկ իւրեանց ընտանեաց խնամի ընտանիքէ. Պաքուլարիներն ալ նոյն սովորութիւնն ունին⁽¹⁾: Այսպէս են Հնդկաստանի մէջ, Վարադի կոչուած ցեղերն որք հատուածներու կը բաժնուին եւ անձնիւր այր իւր հա-տուածէն դուրս եղող կին մ'առնուլ պարտի. Մալարներն, որոց ցեղական բաժիններն քուռն կը կոչին, սոյն օրէնքն ու-նին⁽¹⁾: Որպէս կը հաւատտէ գնդապետ Տալլոն, Հօսերն, Մուսաններն եւ Օրաոններն ջոկերու կը բաժնուին ու նոյն ջոկէ աղջիկ չկարեն առնուլ. Կարրօններն Մահարիներու կը բաժնուին, եւ մի այր չկարէ իւր մահարիին պատկանեալ աղջիկ մի կնութեան առնուլ⁽¹⁾: Ըստ զօրապետ Քէմպլիի, Խոնսերն, կը գրէ Մ'Լէննան, որ արտակնութեան մասին ըն-

(1) Չօն Լըպպօր նախակունք բաղաբարձութեան Գլ. Գ. եր. 125—26—27:

դարձակ հետազոտութիւններ ըրած է, թէպէտ նորա ծագումն մեկնելոյ համար իւր տեսութիւնք բոլորովին ճիշդ չեն, իյոններն « իբրեւ հատուցում մի կը համարին իւրեանց աղջիկն կնութեան տալ ցեղակից անձի, եւ սլափը կը համարին հեռաւոր աշխարհէ մ'երթալ առնուլ իւրեանց կիներն:» Եւ ըստ հաղարապետ Մ'Ֆերսոնի ցեղակից անհատից մէջ ամուսնութիւն մի ոճիր է նոցա համար՝ մահուամբ պատժելի: Հէլլ այս սովորութեան գոյութիւնն կը հաստատէ Գարմուքներու համար, եւ Պէրկման դնոյն կը հաստատէ. Բալլաս՝ Չէրքէզներու, Սափոյէտներու եւ Օսղիյաքներու, եւ Միտարնտորֆ՝ « Սիպերիական ճամբորդութեանց » հեղինակն՝ Եաքուդներու համար⁽¹⁾: Չինաստանի մէջ, որպէս կը հաստատէ Տալիս, նոյն ընտանեկան անուն կրող անձանց մէջ ամուսնութիւնն ապօրէն լինելով, այս օրինաց ենթակայ են արական չառաւիղի բոլոր սերունդներն, եւ որովհետեւ, մի այնքան ընդարձակ պետութեան մէջ, հազիւ հարիւր տոհմական անուն կայ, այսպիսի անծուկ օրէնքէ մի շատ դժուարութիւններ կը ծագին, Նոյնն կը պատմուի Հիւսիսային Ամերիկայի Դիմնե, Բենեյլը, Չիւնչի հնդիկներուն, Կարմամորթերուն, Կիւյանայի հնդիկներուն եւ Պրէզիլիական ցեղերու համար:

Ճօն Լըսլոք, այս իրողութիւններն եւ այլ օրինակներ յիշելէ յետոյ, կը յաւելու ամփոփելով, « Այսպէս ուրեմն, կը տեսնեմք որ այս նշանաւոր սովորութիւնն, որում արտակնութիւն անուն տուինք, կը գտնուի բոլոր արեւելեան եւ արեւմտեան Ափրիկէի, Չէրքէզիստանի, Հնդկաստանի, Թաթարստանի, Սիպերիոյ, Չինաստանի եւ Աւստրալիոյ, ինչպէս նաեւ Երկուց Ամերիկայից մէջ:»

Թէրեւս իսկ քաղաքակիրթ ազգաց մէջ այլ ամուսնութեան մասին պոքներու կամ ուղղանական աստիճաններու առաւել կամ նուազ հեռաւորութիւն փնտռելն մի այսպիսի վաղեմի սովորութեան հետք լինի քան առողջաբանական նկատումներու արդիւնք:

Կանանց դրացի ցեղերէ կամ նոյն ցեղի մէջ ծնողաց ձեռ-

(1) Ճօն Լըսլոք. Նախակունք քաղաքակրթութեան Գլ. Գ. եր. 425—26—27:

քէ յափշտակութեան իւրացումն դադրելէ յետոյ՝ ազգաց ամուսնական արարողութիւններու եւ սովորութեանց մէջ իւր հետքն դրոշմած թողած է, ուր դադրած է իրական յափշտակութիւնն, եւ նորա տեղ ձեւական ու կեղծ յափշտակութեան արարողութիւնք անցած են, եւ հին եւ նոր, կիրթ ու անկիրթ ազգաց սովորութիւնք ակներեւ կը ցուցնեն թէ ի սկզբան կինն կ'առեւանդուէր, յաւարի կ'առնուէր: Այս մասին օրինակներ բազմաթիւ են եւ հետաքրքրական:

Ինչ ինչ ժողովրդաց մէջ աղջիկներն երբ նշանուին, սովորութիւնը կը պահանջէ որ աղջիկն լայ՝ պուսայ՝ կանչէ եւ յուսահատական ձեւեր ընէ, ապա թէ ոչ համեստութեան համբաւն կը կորուսէ: Եսքեմացւոց մէջ, երբ մի աղջիկ կնութեան խնդրուի՝ խնդոյն մեծ ահաբեկութիւն կը կեղծէ եւ ուժգին մաղերն փետեւով կը փախչի, որովհետեւ չամուսնացող կանայք, կ'ըսէ Գրանց, ծայրայեղ պարկեշտութիւն եւ մեծ դժկամակութիւն կը ցուցնեն երբ ամուսին մի առաջարկուի իրենց, վախնալով որ մի դուցէ իւրեանց համեստութեան համբաւն կորուսեն⁽¹⁾:» Մեր մէջ ալ, կարծեմ, շատ աղէկ համարում չեն ունենար աղջկան մի վերայ երբ հրճուանօք ընդունի նշանուելու լուրն կամ հարսանեկտն պատրաստութեանց կարի փութով զբաղի...: Պուքարոզ կ'ըսէ թէ, Սինայի Արարաց մէջ, «նշանուած աղջիկն քարի հարուածներով ինքզինք կը պաշտպանէ եւ կը վիրաւորէ երիտասարդներն, թէ եւ իւր նշանածն սիրէ. զի, ըստ սովորութեան, որչափ աւելի մարանչի, խածնէ, ոգորի, գոջէ եւ զարնէ, այնքան աւելի յետոյ իւր ընկերուհիներուն առջեւ պատիւ ունի:...⁽¹⁾» Եւ ամուսնոյն բանականեղին երթալոյ ատեն, «սխառաճութիւնն կ'ոտիպէ լալ եւ հեծկլտալ դառնալէս:» Ո՞վ չյիշեր մեր «լանք ու երթանք» ըսող հարսերն: Իսկ հարսանեկան արարողութեանց յարակից յափշտակման եւ կուռ կեղծեաց սովորութիւնք խիստ բազմաթիւ են: Հարսն դետնէն վեր առնելով փեսային տնէն ներս մտնելոյ սովորութիւնն կայր Հսովմայեցւոց մէջ եւ կը տեսէ Գանատայի կարմիրանրթերուն, Չինաց եւ Ապխինիացւոց

(1) Հ. Սթենսէր. Սկզբ. ընկերագիտութիւն, Բ, հատ. Գլ. Դ. եր. 241:

մէջ: Սպարտայի մէջ, անշուշտ կեղծեօք, փեսայն բռնի կ'առեւանգէր կիներն:

Կայա⁽¹⁾, « Ամուսնական արարողութիւնք » անուն գործոյն մէջ, կը հաւաստէ թէ Բոլոնիոյ, Լիթուանիոյ, Ռուսիոյ եւ Բրուսիոյ մի քանի մասանց մէջ երիտասարդք սովորաբար իւրեանց սիրուհիներն կը հափափէին, յետոյ ծնողաց հաւանութիւնն կը խնդրէին: Լորա Փէյմս⁽¹⁾, « Պատմութիւն մարդոց » անուն գործոյն մէջ կը պատմէ Կալլէսի երկրին բնակչաց ամուսնութեան համար, տակաւին իւր ատեններն, հետեւեալ արարողութիւնն կը պահուէր. « Հարսանեաց օրն, փեսայն, իւր բարեկամներով, ամէնքն ի ձի հեծած, կուգայ խնդրել իւր նշանածն: Այս վերջնոյն բարեկամք, որք նոյնպէս ի ձի հեծեալ են, պարզապէս կը մերժեն զայն յանձնել եւ այն ատեն կեղծ կռիւ մի տեղի կունենայ: Նշանածն իւր մերձաւորագոյն աղջկանին կունակն ձիոյ վերայ, կը հեռանայ սրարչաւ, հալածեալ իւր նշանածէն եւ սորա բարեկամներէն որք մեծ աղաղակներ կ'արձակեն: Այսպիսի առիթներու մէջ շատ անգամ 2 կամ 3 հարիւր Քամպրօ-Պրըդոններ, սանձարձակ արջաւելով, կ'իյնան, կ'եղնեն ի մեծ զուարճութիւն հանդիսականաց: Երբ լաւ մի յողմին, երբ ուժաթափ լինին ձիանն, թոյլ կուտան նշանածին հասնիլ բռնել հարսն: Այն ատեն յաղթանակաւ կը տանի եւ տեսարանն կը վերջանայ խնջոյքով եւ հանդէսներով:» Չէրքէզիստանի մէջ ամուսնութեան ատեն մի խնջոյք կը լինի. այս խնջոյքին մէջ տեղ, նշանածն մի քանի կտրիճներով պարտի սրահին մէջ նետուիլ եւ բռնի իւր կիներն վերցնել. այսպէս կը լինի օրինական ամուսնութիւնն⁽¹⁾. Եւ ըստ Սքէնտերի, նշանածն նստել պարտի հասնել դանակն ու հարսին գորտէն ճեղքել: Տոքթէօն Գլարք⁽¹⁾ իւր « Ճամբորդութեանց » մէջ սիրուն նկարագրութիւն մի կ'ընէ մի այսօրինակ արարողութեան Քալմուքներու մէջ. « Աղջիկն կը հեծնէ ի ձի եւ կը հեռանայ սրարչաւ. իւր տարիածուն ետեւէն կը պնդի. եթէ հասնի՝ իւր կիներն կը լինի, եւ ամուսնութիւնն խնդոյն կը կատարուի: Բայց երբեմն կը պատահի որ կիներն չբաղձար իւր ետե-

(1) ձօն Լըպօք, Նախակներ քաղաքակրթութեան, Երես 101:

ւէն վազող մարդոյն հետ կարգուիլ, այն պարագային մէջ կինն չբռնուիր: Մեզ կը հաւաստեն թէ եթէ Քալմուք կին մի գինք հալածող երիտասարդն չսիրէ՝ երբեք չբռնուիր: Ամէն խոչընդոտներու մէջէ կը նետուի կ'անցնի, ամէն վտանգ յանձն կ'առնու մինչեւ որ ապահով տեղ մի հասնի եւ կամ հալածողին ձին ուժաթափ լինելով՝ ազատութիւն տայ աղջկան դառնալոյ իւր տունն, մի ուրիշ անգամ աւելի բախտաւոր դարմացողէ մի հալածուելոյ համար:» Էրնան՝ « Ուղեւորութիւնք ի Սիպերիա » գործոյն մէջ կ'ըսէ թէ « Թունկուշներու եւ Քառնադքացիներու մէջ, ամուսնութիւն մի վերջնականապէս կարգադրուած չհամարուիր մինչեւ որ տարիաւորն իւր սիրուհին չբռնաբարէ եւ նորա հանգեբձներն չը պատուէ: Մոնկոլներու մէջ երբ ամուսնութիւն մի որոշուի, օրիորդն կը փախչի եւ կ'երթայ ազգականներու տուն պահուելու: Երբ նշանածն կուգայ իւր կ'ինն խնդրել, աներն կը պատասխանէ. « Աղջիկս քուկդ է, գնա՛, առ ուր որ գտնես:» Այս արտօնութեան վերայ, ինքն եւ իւր բարեկամներ կը սկսին խոյզ եւ խնդիր ընել, եւ երբ գտնէ աղջիկն, կը բռնէ գայն իբր իւր ստացուածքն, եւ գայն իւր տուն կը տանի բռնութիւն կեղծելով⁽¹⁾: — Այսօրինակ սովորութիւններ շատ ընդհանուր են, եւ կը ցուցնեն իրական առեւանդման նախազոյ սովորութիւն մի այն ժողովրդոց մէջ ուր կը տեսնուին: Չեմ կրնար հոս յառաջ չբերել աստի 9-10 տարի յառաջ տպուած « Գեղջիկական Հարսանիք ի Հայաստան » անուն տետրէ սա հետեւեալ հատուածներն, յորս կը նկարագրուի մի հարսնատութիւն Հայաստանի գիւղի մի մէջ, հարսնաւութիւն որ ամէն պարագայներով կը համաձայնի յիշուած սովորութեանց:

« Քաղաքացիներն կեւնեն իրենց փառաւոր զգեստները կը հագնին, գիւղացին ալ գոյնզգոյն եագմաներով փաթթուած՝ երկայն երկայն ֆոյօգները գլուխին կը գնեն, տրեխնին կը հագնին, եւ մէյմէկ ալ բարակ գաւազան ձեռուքներն բռնած (ոմանք սորա տեղ սուր) եւ ընդհանրապէս վազան ուսերնին, հարսը բերելու համար ճանրայ կեւնեն: Չմոռնանք յի-

(1) ձօն Լըպօթ, ի յիշեալն:

չեւ որ կնքահայրը ձերմակ բժաւոր ձի մը նստեր, եւ իրեն
հետ մէկտեղ ուրիշ քանի մը այրուծիներ առաջնորդութեամբ
զօրաւոր Մելիք Միւլօյն, տմբոխին առջեւէն կրնթանան:
Խմբակ մ'ալ ետեւնուն հաց բազարջ, փոխինդ 5—4 հատ
ոչխար խորոված, օղի եւայլն զոյգ եզանց վրայ բարձած կը
տանին, քանզի հիւր գացած տեղերնին իրենց պարենով կե-
րակրիլ պարտ է: Այս խմբակը 20 երկտասարդներէ կը բազ-
կանայ եւ նոցա կ'առաջնորդեն զռոնան եւ նաղարան...»
Հիմա սոքա երթալոյ վերայ թող լինին, անդին, Շահ-
Պաղի գիւղն, հարսի տան մէջ յանկարծ « երկայն օրօզոյ »,
սեւադէմ, քիթը չափէ աւելի մեծ, ծայնը հաստ, կոշտ
մարդ մը ներս կը մտնէ, եւ պոռպոլ կըսէ. Օ՛ եղօ, ե-
լէք, ելէք, մեր խնամիք գեղով երուսաղէմ եկեր են, Կոխ-
պանց (փեսային գիւղն է) իսկի մարդ չի մնացի, մէկ ելէք
տեսնենք խոնց հետ ինչի պիտի անենք: Եւ արդարեւ Շահ-
Պաղի Արեւելեան կողմէն Կոխպացիք խուռն բազմութեամբ
կ'արշաւեն գիւղին վրայ, սոցա առջեւէն կրնթանայ ճալիւղ
զռոնան, որոց ծայնէն լեռներն եւ ձորերն անդրադարձա-
բար ահաւոր արձագանքներ կը յարուցանեն: — Շահ-Պաղ-
ցիք զայս տեսնելուն պէս, չամէնքն ի միասին, գիւղի Ռէ-
սէն մինչեւ փոքրիկ մանկտին կը դիմաւորեն զանոնք. բայց
տես թէ ինչպէս, իբրեւ երկու թշնամի բանակ զօրաց գէ-
նընկէց մի իրարմէ հեռու կենալով՝ մենամարտութեան դեր
մը կը ներկայացնեն: Գնունեաց գաւառի Գործօթցի Մելիք
Միւլօն, Կոխպացուց կողմէն սուր ի ձեռին, վահան յուսն
յառաջ կը խաղայ, իսկ Շահ-Պաղցուց բանակէն ալ Պուզոս
ախպէր նորա դէմ կելնէ: Երկու կողմէն ամենուն ձեռքի
փայտերը դէպ ի վեր կը բարձրանան, մենամարտութիւնն
կ'սկսի. Գործօթցի Մելիք Միւլօն, իւր արիւննուշտ աչքերով
ահնարի մի կը ձգէ Պուզոս ախպօր վերայ, եւ « Եա Ալլահ »
ըսելուն պէս սովալլուկ գայլերու նման իրարու վրայ կը
յարձակին, սուրերը վահաններուն կը զարնուին եւ երկու
քաջաց զօրութիւնն հաւասարակից կը թուի. գրեթէ ժամ
մի այսպէս կը շարունակի, եւ ապա Պուզոս ախպօր յաղ-
թութիւնն իրեն երազելով՝ սուրի հակառակ կողմը Մելիք
Միւլօյն կռնակին կիջեցնէ: Սոյն միջոցին Մելիք Միւլօն իր

անթիւ քաջօրէն յաղթութիւններն միտքը բերելով կը մտնէ իբր զառիւծ, եւ ահեղ զօրութեամբ կը զարնէ Պուղոս ակաւոր քօլօջը մազերով հոնդերձ գլխէն վար կը բերէ = Ահա այս է յաղթութիւնը...: Այս յաղթութիւններէն յետոյ գիւղ կը մտնեն կերթան հարսի տան. յաղթողներուն ձայնն այլ եւս բարձր կելնէ, կը հրամայեն, կուտեն, կը խմեն եւ կը սլարեն ըսելով. «էսա տուն աղէկ տուն ի, ի՞նչ անեմ գինի չունի»: Եւ ահա գինւոյ սափորները կը հասնին. դարձեալ կերդեն, «էսա տուն աղէկ տուն ի, ի՞նչ անեմ գինի չունի, գինի ունի լըցող չունի, թո՛ւյլէյ, լէյ լէյ»: Եւ ահա հարսի տան մօրդիկ իբր սլարտեալ գերիներ, կուգան ծառայել մասուռակել...» Այսպէս է հարսնառութիւնն Հայաստանի մէջ:

(Շարունակելի)

Ռ. Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԹՈՒԵՐՆ

(Շարունակութիւն Ա. քուէն)

Երկո-սասան չէ թէ սասուերկու այլ քան պէտք էր նշանակել, վասնզի երկու + սասն = քան է: Սակայն ինչպէս քոյր լեզուներն ալ կը վկայեն սոյն նշանակութիւնն առնուլ ծածուկ պատճառով մը պահուած է եղեր ուրիշ ճիշդ նոյն կազմութիւնն ունեցող բայց նախնական ձեւն աւելի անվթար պահող ձեւի մը, որ է

Ք Ս Ա Ն

Ասոր հետ երկու եւ կր-կիւն նմանութեան նշան չունին արտաքուստ, բայց ներքուստ նոյն են: Եթէ բաւական յաջողեցանք յուշնել թէ անոնք նախնական դիւ կամ դիւ ձեւէն կրնան ծագում առած ըլլալ, շատ աւելի դիւրութեամբ եւ հաստատութեամբ պիտի կարենանք յուշնել թէ քան իրօք հնագոյն դիւ-դասան ձեւի մը սերունդն է:

Պարծանօք կրնանք նաեւ յիշատակել որ ք-սան եթէ քոյր լեզուաց ձեւերուն հետ համեմատութիւն երկցութեան պատիւ կը ստանայ, վասն զի մայրենի նախագիծ կերպարանաց պատկերը ճշգրտօյն պահած է ինք միայն դեռ՝ հին տառերն ըստ կարի աւելոյց աւանդելով: Գլխ-դասան նախնական բառին առաջին մասին միայն վ ձայնը պահած են քոյրերն, երբ մենք զի կրկին տառերը միանգամայն կ'ընծայեցնենք մեր ք-սան ձեւովն: Ընդունուած ձեւարարութիւն մըն է համեմատական լեզուաբանութենէ որ մեր մէջ չէ թէ միայն մայր լեզուն սկզբնական ալ բաղադրութիւնը, այլ նաեւ զի եւ հետեւապէս զի կից ձայներն հայ լեզուն լսի քի կրնայ փոխել. զի օրինակ են քո, քոյմ, քեւ եւայլն, որոնք զուրն հետ միեւնոյն նախնական զիս (դու) ձեւի կը հանուին: Արդ ինչպէս այս զիս (անշուշտ զիս ձեւն առնելէն ետեւ) տակաւ եղած է քո, նոյնպէս ալ զիս (երկու)՝ զիս ձեւն ստանալէն վերջ, քի ձեւն առած է. որով ահա երեւան կուգայ թէ ք ստուգիւ երկու կը նշանակէ ք-սան (=քի-սան) թուականին մէջ: Ուրեմն զիս-դասան՝ անտարակոյս բարդութեան պատճառաւ պատասպարուած ըլլալուն՝ աւելի օրինաւոր կերպարանք մը սեպհականած ատեն (քսան), զիս կամ զիս առանձինն անպատասպար մնալով՝ բոլորովին տարբեր եղանակաւ կերպաւորուած (երկու) է:

Իսկ բաղադրութեան երկրորդ մասը սան չառ հին կրճատութիւն մըն է դասան նախնական ձեւին, որ տեղի ունեցած էր արդէն նոյն իսկ հնդեւրոպական նախագոյն լեզուին մէջ, վասն զի հին քոյր լեզուներն ալ այն կրճատ ձեւը կ'ընծայեցնեն. իսկ Գոթական *tvai tiggjus* (քսան) նորագոյն շինուածք է: Ընդհակառակն համեմատէ Հնդկերէն *viṣṭi*, Զանդկերէն՝ *viṣṭi*, Յունարէն *ἑξήκοντι*, Լատիներէն *viginti*, եւ այլն:

Ե Ր Ե Ք Ե Ի Ե Ր Ե Ս Ո Ւ Ն

Երեքն ալ բաւական ապականութիւն կրած է, թէեւ երկուք ինչ չառ անճանաչելի չէ: Մայր ձեւն է *քի*, որուն հետ նոյն է նաեւ հնդկին. իսկ աւետտական լեզուն (զանդկերէն) ատամնականին վրայ չունչ մըն ալ բերելով բրած է *քի*, որ-

մէ ամենեւին չի տարբերիր նաեւ Գոթական *thri*. Յունական, Լատինական եւ Հին Սլաւոնական լեզուներն մայրենի կերպարանքն Հնդկականին նման բնաւ չեն այլայլած: Իսկ Հայ քոյրն գուցէ թէ *srի* բաղադրութիւնը չաանելուն, անշուշտ աւետականին եւ գոթականին պէս նախ *prի* = *srի* ձեւն առնելէն ետեւ, յետոյ ատամնական բեռն ալ թօթափած մնացած է միայն *հրի*, որու ի շունչն ալ խնայով վերջապէս՝ լոկ *րի* վանկիկն ազատած է ե յենարանով՝ ինչպէս լեզուիս օրէնք կը պահանջէին: Երեւ-Ֆ ձեւին այս ճամբով յառաջ գալուն փաստ մըն ալ եռանդ է (Երէկ չէ միւս օր = Երեք օր), որուն մէջ ո՛ր հր կրկնադիր գրութեան միադիր ձեւն է լոկ: Այս եռ գրութիւնը կը տեսնուի քանի մը ուրիշ բառերու մէջ ալ, զորոնք թէեւ գասական լեզունիս չի ճանչնար, սակայն անոր համար նոր կամ խանդարեալ գրութիւն բնաւ չենք կրնար համարիլ: Համեմատէ եռ-ոսանի, եռ-այտի, եռ-առեայ եւ այլն:

Այս թուականին զուտ արմատական ձեւն ե-րի (ինչպէս քոյր լեզուներն ունին *srի*) կրնանք տեսնել եթէ միտ դնենք երեւ-Ֆ ին հոլովման՝ երի-ց, երի-ւ-ֆ. դարձեալ այս ճամբառութիւնը կը հաւաստէ երի-ր, որմէ եր-ր-որդ: Յագնականի մէջ ալ երեւ-Ֆ քոյր լեզուներուն կը համաձայնի, եթէ համեմատենք Լատին *trēs*, Յոյն *τρεις*, Գոթական *threis* եւ Հնդկական *srայաս* յոգնակի ձեւերուն հետ: Այս համեմատութեանէն կրնանք հետեւցնել որ երեւ հնադոյն երայ-Ֆ ձեւի համաօտութիւնն է:

Երեւ-սասն յոգնակի ֆ նշանովը կազմուած է քոյր լեզուներուն պէս: Այսպէս Սանսկրիտերէն *srայա-դասան* (= տրաս-դասան), Լատիներէն՝ *trêdecim*, որ ճշգրտօքն ձեւն ալ ունի *trêdecim*. Իսկ յունականը եւ չաղկասն ալ մուծանելով կ'ըսէ *τρισκαὶ δεκα*

Բայց յոգնակի ֆ նշանն աներեւոյթ եղած է երեւ-առնի վրայ. մերինին նման են ազգական լեզուներն ալ: Այսպէս Հնդկերէն՝ *srին-աս*, Զանդկերէն՝ *prի-ասսա*, Լատիներէն *tri-ginta* եւայլն:

Ընթերցողք կը տեսնեն որ երեւ-առն, ինչպէս յաջորդ տասնաւորներն ալ, սան հնադոյն վերջաւորութիւնը սռնի

նուաղեցուցած են, թերեւս բազմաժանկ ըլլալնուն պատճառաւ, ինչպիսի են նաեւ քառասուն, յիսուն, վաքսուն եւայլն. իսկ քսան մէկ վանկ է կամ առ առաւելն մէկ ու կէս:

Չ Ո Ր Ք Ե Ի Ք Ա Ռ Ա Ս Ո Ւ Ն

Մայր ձեւն է կասկար: Հնդկերէն ճասկար եւ համառօտեալ ճասար: Զանդկերէն ճարկար եւ ամիսիուած ճարու: Յունարէն τετταρ, τεσσαρ. Հին Սլաւոններէն ճեսուր, Գոթերէն fidvor: Սմենէն մերձաւոր են մօրն Լատիններէն quatuor եւ Լիթուաներէն կեսուրի:

Մենք այդ թուականը կրկնաձեւ ունինք՝ երկուքն ալ բուն Հայ կերպարանօք, եւ են չոր-ք եւ քառ, որոնց վերջինն ոտկի դարու լեզուին անձանօթ է:

Չոր-ք որուն արմատէն ելած են նաեւ չոր-իր եւ սակէ չոր-ր-որդ եւ այլն, միջատառ սլ տառերն անհետանալով յառաջ եկած է, ինչպէս նոր սլաւոններէնի մէջ ճար որ ճարնար ի համառօտութիւնն է:

Նոյն արմատէն շինուած է դարձեալ չորեք-սասան յոգնաւ կանի նշանը պահելով ճիշդ այնպէս, ինչպէս երեք-սասան: Քոյր լեզուներն հասարակօրէն այս նշանը չեն կրեր: Այս-

ԾԱՆ. — Օտարագրի քանի մը հայագէտք համարեցան թէ չոր-ք Պարսիկ յօ (համառօտուած յօ՞ ձեւէն) քառն է, անշուշտ բաւական հմտութիւն չունենալով չորի-ր (եւ սակէ չոր-ր-որդ) անձանցքին, որուն ր մասնիկն օտար բառի վրայ բնաւ չի կրնար գալ: Իսկ եղաւ մէկն ալ որ ըսաւ թէ չորք տեղափոխութեան արդիւնք է փոխանակ չորք ըլլալու, առանց ուշադրութեան թողլով թէ ք յոգնականներս մասնիկն է որ չի մնար հոլովելու ատեն, չորի-ց չորիռ-ք: Եւ դարձեալ եթէ այս կարծիքն ստոյգ ըլլար, մենք չորիք, չորրորդ բառերը չէինք կրնար ունենալ: Իսկ քառ նոյն զիտնականներէն տարբեր մեկնուած է ընդհանրապէս: Ասոնցմէ շատերը կը կարծեն թէ Հնդիկ տուրէս (= ճասուրէս) եւ Զանդիկ տուրէս համառօտուած ձեւերուն պարտական է քառ իր ծագումը, զի կամ դա քաղադրութենէ յառաջ գալով ինչպէս քո, քոն եւ այլն, ինչպէս վերագոյն մեկեցիքն: Սակայն այս կարծիքն ճիշտական հաւանականութիւն չունի, վասն զի պէտք չկայ սոյն ենթադրութեան դիմելու քառ ին ծագումը մեկնելու համար, վասն զի քոյր լեզուաց կ'այնք մեր մէջ ինչպէս չ նոյնպէս ք կրնայ փոխանակել: Դարձեալ ճի կրնայ համարձակիլ ըսելու որ քառա-առն ալ նոյն կրճատ բառերուն պարտական է իր ձեւը: Վերջապէս այն մեկնութեամբ քառ ին վերջաւորու ռն ալ բաւական լոյս չ'առնուր:

պէս Լատին quatuor-decim, սանակրիտ՝ անսուր-դասան եւ այլն։ Միայն Յոյնը մերկնին նման կ'ըսէ յոգնականակերտ մասնկիւլ τεσσαρεςκαιδεκα :

Կը մնայ քննելի քառ, ից յոր կը հոլովի ինչպէս չոր-ք, չոր-ից։ Հայ տառագարձութեան ընդհանուր օրէնք կը պահանջեն, որ քոյր լեզուաց ան չ, իսկ անոնց կը բըլլայ մեր մէջ, զոր օրինակ արդեամբ եղած կը տեսնենք եթէ մեր քառ եւ չոր-ք թուերը մայր եւ քոյր ձեւերուն հետ համեմատենք։ Երկուքն ալ միջանկեալ օվ տառերը կորսնցուցած են, իսկ վերջագիր ո թերեւս այն ո չնչոյն խառնուրդն է, զոր հետն ունէր անշուշտ երբեմն միջանկեալ թ = տէ։ Ուստի հաւանական է որ քառ նախ քաթ, յետոյ քաեր եւ ապա քառ ձեւն առած բլլայ հետզհետէ։ Այս նկատմամբ երեք թուականն համեմատէ։

Քառասուն ալ քառ ով բաղադրուած է, որուն երկրորդ աղ քոյր լեզուներն ալ ունին, Համեմատէ Յուն. τεσσαράκοντα, Լատ. quadraginta եւ այլն։

Հ Ի Ն Գ Ե Ի Յ Ի Ս Ո Ւ Ն

Հիւնց ին նախնական ձեւը կրնայ թէ պակկան բլլալ եւ թէ կակկան. այս վերջնոյն հաւանականութիւնը միայն Լատին quingue (հինգ) բառէն հանուած է, որ սակայն զուտ Լատինական ծնունդ կ'երեւայ փոխանակ pinque բլլալու, ինչպէս եղած է coquere (եփել) փոխանակ poquere, ինչպէս կը վկայեն միաբերան միւս քոյր լեզուներն, այսինքն թէ սկզբնագիր տառը չրթնական մըն է եւ ոչ կոկորդական։ Դարձեալ մեր հիւնգը կրնայ նախնական պակկան ձեւէ միայն յառաջ դալ։ Դնենք քոյր լեզուներուն բառերը։ Հնդկին եւ Զանգիկ՝ պակնան, Յոյնը πέντε եւ Եւոդացին πέντε, Հին Սլաւոնը՝ պենը, եւ Լիթւանացին՝ պենկի, վերջապէս Գոթացին՝ fimf, Պարսիկն ալ պակց (փէնճ)։

Մենք ասոնց դիմաց հիւնգ բառն ունինք, որ ամէն տառերովը գրեթէ փոփոխութիւն կրած է։ Նախ պ տակաւ վի այսինքն պի դառնալէն ետեւ, վերջապէս լիկ ո չունջը մնացած է։ Երկրորդ նախնական ա՝ ի ձայնի նուաղած եւ եր-

բորդ վերջապէս չհնչող կ՝ գ հնչականին փոխուած է թերեւս նախորդ անգականին (ն) աղղեցութեան տակ: Այսչափ այլայլութիւն եւ ոչ մէկ լեզուի մէջ կրած է սոյն թուականը, մանաւանդ թէ բոլորովին այլակերպ եղած է չճանչցուելու չափ յի-սուն (= հինգ-սուն) բառին մէջ, նաեւ ճգ էական նկարագիր տառերէն մերկանալով, որով սկզբնական կերպարանաց եւ ոչ մէկ գիծն այլ եւս չի կրեր: Իսկ յի-սուն ալ աւելի աղաւաղելով նաեւ ս ն թողած է յի-ն-ունի մէջ, որ ըլլալու է յի-սն-ունի:

Հնգե-սասան ի ըծորներն են Հնդկերէն եւ Զանդկերէն պանճա-դասան, Լատիներէն՝ quin-decim, Գոթերէն՝ fimftaihsen եւ Յունարէն πεντε καὶ δεκα եւ այլն:

Յի-սուն ի քոյրերն են Հնդկերէն պան-նասս, Զանդկերէն՝ պաննասսա, Յունարէն πεντήκοντα, Լատիներէն՝ quinquaginta եւ այլն:

Վ Ե Յ Ե Ի Վ Ա Թ Ս Ո Ւ Ն

Մայր ձեւն է տխիւ կամ թերեւս կախիս, ստիայն այս վերջինը միայն Զանդիկ իշխաշ ձեւին վրայ կրնայ յենուլ. միւս լեզուները մէկանց առաջնոյն նեցրել կ'ըլլան: Այսպէս Հնդ. եւ նոր Պարսկ. շաշ (= շվաշ) Յուն. ἑξ (= հփելս), Լատ. sex, Հին Սլ. շեսը, Գոթ. saihš եւ այլն:

Իսկ մենք սոյն թիւը ց, շ, ք երեքգունեան տառերով պահած ենք՝ վեց, վեշ-սասան ու վար-սուն: Ասոնց մէջէն ց եւ շ հնագոյն կսի մնացորդ կրնան իրաւամբ համարուիլ, բայց ք գործնաւոր երեւոյթ մը կ'ընծայեցնէ եւ կերպաւորուած կերեւայ հետեւորդ սին աղղեցութեան տակ, որ ձայնին հետ ոչ ց միասնական է եւ ոչ շ, ասոնք ս ի նմանածայն ըլլալուն պատճառաւ: Ուստի եւ ց՝ որ su ի ձայն կու տայ, լուծուելով միայն ք մնացած է հին ատամնականը չունչ մըն ալ առնելով:

Բայց քոյր լեզուներն ալ վեց թիւը բաւական այլայլած են բազադրութեանց մէջ:

Ե Ի Թ Ն Ե Ի Ե Ի Թ Ա Ն Ա Ս Ո Ւ Ն

Մայր ձեւն է սասսան, զոր նոյնպէս պահած է Հնդիկն ալ:

Նախագահ առաջնաձայնն և ձայնը նմանաձեւ պահած են նաեւ Հռովմայեցիքն septem եւ Գոթացիքն sibun եւ Հին Սլաւոնքն սեդմը: Իսկ Զանդիկ հայտնաւ եւ Յունական ἑπτὰ (= հեպտա) սկզբնադիրն և տառն ի ի փոխած են, որուն նման երեւոյթ մըն ալ նաեւ մեր երթն տեսած է անտարակոյս, կանխաւ հաւրն կամ լաւ հերթն հնչուելով եւ յետոյ նախաձայնն չունչը թօթափելով, ինչպէս ուրիշ բառերու սկիզբն ալ բաւական յաճախ պատահած է:

Բայց մեր երթն ձեւն երկու ուրիշ այլայլութիւն ալ կրած է. նախ պ ը ի փոխուելով որ նոյնպէս սովորական է մեր մէջ եւ երկրորդ վերջինն ա ձայնաւորը սուղ ի ձայնի նուազեցնելով որ մինչեւ անհետ ալ եղած է վերջապէս: Այսպէս երթն չեղած՝ հարկաւ երթին ձեւ մը կանխած էր: Նախնական ա դարձեալ երեւան կու գայ հոլովելու տառն եւ հնազոյն բարդութեանց մէջ: Համեմատէ երթան (բայց նաեւ երթին) երթին-ֆ, երթան-ց, երթանասուն, երթանեֆեան: Իսկ երթն եւ տառն Յունականին պէս ἑπτὰ ἄξι δεκα, եւ կամ ու չաղկապը մուծանելով համեմատութեամբ նորագոյն ժամանակի ծնունդ է եւ այն պատճառաւ նաեւ երթն իր հնազոյն կերպարանքը (երթան) չէ կրցած դարձեալ առնուլ: Նոյնպէս այս թուականով բաղադրուած շատ բառեր որ երթն ձեւը կը ցուցնեն՝ նոր են, այսինքն առաջին Հայ մատենադրութեան ժամանակին կից կամ անկէ քիչ հին են. այսպէս Շերն-պատիկ, երթն-օրեայ, երթն-ամեայ. նոյնպէս ալ երթն-երոդ:

Ո Ի Թ Ե Ի Ո Ի Թ Ս Ո Ի Ն

Ուր ին մայր ձեւն է սկսա կամ սկսան, առաջինը եւրոպական, իսկ երկրորդն ասիական քերց վկայութեան համեմատ: Վասն զի Հնդիկն ու Զանդիկ ունին աշսան (բայց նաեւ աշսա), իսկ Յոյնն ὀκτώ, Լատինն octo եւ Գոթացիքն ahtau. մերն որ ճ ի հետք ամենեւին չի ցուցներ աւելի եւրոպական քան թէ ասիական քերց մերձաւոր կը հանդիսանայ:

Բայց մեր ուր ձեւը միջանկեալ բաղաձայնն ալ տուած է, որ բնիկ հայ փոփոխութիւն կամ կորուստ մըն է ուրիշ բառերու վրայ ալ երբեմն երեւցած: Այս կորստեան ազդեցութեան տակ կերպաւորուած է նաեւ ք, գոնէ այսպէս հա-

ւանականութեամբ կրնայ կարծուիլ, ինչու որ ք շատ հեղ
ւսի հաւասար է :

Ուր եւ սասն կամ ուր ու սասն իր նախորդին կազմութիւնն
ունի ճշգիւ եւ կամ ու շաղկապը մէջ մանեկով, իսկ ուր-սուն
ըսելիք բնաւ չի թողուր :

Ի Ն Ն Ե Ի Ի Ն Ն Ս Ո Ւ Ն

Մայր ձեւն է նախն, զոր Հնդկին ու Զանդիկ պահած են
անվթար: Լատին ալ novem, նոյնպէս Գոթացին niun հնոյն
նման են բաւական: Հին Սլաւոնն սկզբնադիրն ատամնակա-
նի փոխած է, վերջն ալ իրեն յատուկ յաւելուածն ունի
steni-ն (= նեյլեն-ն): Յունարէն էννέη սկզբնատառ ան-
նշանակ է ծայրով, ռնգականի կրկնութեամբ եւ միջածայն
վի կորուսմամբ՝ ինչպէս Յոյն լեզուի օրէնք կը պահանջեն:

Յունականին նման է նախածայն ի ծայնաւորի յաւելուա-
ծով մեր ինն ալ, որուն բուն ձեւն է ի-նուն եւ յայտնի կ'ե-
րեւայ հոլովելու ատեն՝ ի-նուն-ի, ի-նուն-ց եւ այլն: Եթէ
նախածայն ի անպէտ տառը վեղչենք, նուն ձեւ մը կը ստա-
նանք niun գոթականին շատ նման, որուն պէս մերն ալ
չրթնականէն վերջն եկող ծայնաւորն անհետ ըրած է:

Ինն այս համառօտ ձեւովն երեւան կու գայ միշտ (հոլով-
մանէ դուրս). այսպէս ինն եւ սասն կամ ինն ու սասն: Ս-
ւելի զարմանալի է իննեֆեան եւ մանաւանդ իննսուն, որ
երթն գիտենք որ հին ձեւով կ'երեւայ երթնեֆեան եւ եր-
թանսուն նոյն կազմութեանց մէջ: Ասոր պատճառն է ան-
շուշտ Հայերէն նուն եւ երթն ձեւերուն ծայնաւորաց տար-
բերութիւնը. ու շատ դիւրաւ տեղի կու տայ, իսկ ա գրե-
թէ ոչ երբեք:

Հ Ս Ր Ի Ի Ր

Ամէն քոյր լեզուներն ուրիշ բառով այս թիւը կը բացատ-
րեն եւ իրենց մայր ունին կանսա կամ կասա որ դարձեալ
բուն սկզբնական յակսն-յակսն-սա (տասն X տասն) ձեւի
մը համառօտութիւն կամ աղաւաղութիւն կը համարուի:

Հնդկերէն եւ Զանդկերէն սասա, Նոր Պարսկերէն սադ,
Յունարէն ἑκατόν (մի հարիւր), Լատիներէն centum, Հին
Սլաւոներէն սրսո, Գոթերէն hunda:

Ասոնց թէեւ իրարու հետ ազգակցութիւնն ակներեւ է, բայց Հայերէն հարեւր ասոնցմէ եւ ոչ մէկուն հետ չի կրնար բաղդատուիլ: Մեր հարեւր ին մայրն ստուգիւ Հայ է, այսինքն Հայութիւն կազմուելէն ետեւ այդ թուականն յարմարած են Հայք:

Օտարազգի հայագէտի մը կարծիքն որ հարեւր Զանդիկ եւ Պարսիկ պարու (բազում) բառին հետ կը համեմատէ, հաւանականութենէ զուրկ չէ:

Հարեւր՝ հ շունչը կորսնցուցած եւ ի եւ ա՛ ե ի ձուլուած է երկ-երկու ի մէջ: Հարիւր-որդ՝ հարիւր-երորդ սովորական ձեւին եր մասնիկը կըլած է՝ հարիւր ին վերջատառ ր ին պատճառաւ:

Հ Ա Ձ Ա Ր

Ձենք կարծեր որ այդ թիւն Հայ ըլլայ, այլ օտար եւ այն Պարսիկերէն կը համարինք: Սանսկրիտ լեզուն ալ նոյն բառն ունի սահասրա եւ Աւեստայի բարբառն ալ մերինին աւելի նման հազանհրա, որմէ նոր Պարսիկերէն յիշեալ մերն ալ հազար:

Հազար ին օտարութեան նշանն է նախ նոր Պարսիկերէնին հետ կատարեալ նոյնութիւնը, որ ստուգիւ տեղի չէր ունենար եթէ բնութեամբ Հայ ըլլար հազար, ինչպէս մի եւ նոյն ծագում ունեցող շատ մը Հայ ու Պարսիկ բառեր, որ քիչ շատ կը տարբերին միշտ իրարմէ: Երկրորդ սոյն թուականին անհարազատութեան ցոյց մըն է սա պարագայն, որ միւս եւրոպական քոյր լեզուներն ալ նոյն թիւը չեն ճանչնար, օրինակի համար Յունարէն χίλιον եւ Լատիներէն mille թէ անկէ եւ թէ մէկմէկէ բոլորովին այլատարր ծայներ են: Դարձեալ մեր հիւսիսային եւրոպական քոյրերն Սլաւք եւ Գերմանք որ նոյն թիւը կը գործածեն, վերագոյն յիշուածներէն տարբեր է: Հին Սլաւոնք դուսանցս, Լիթաւացիք տուսանցս եւ Գոթացիք thusundi կ'ըսեն, որոնց մայրենի ձեւն որոշել դժուար է: Սակայն Սլաւք ու Գերմանք բուն հնդեւրոպական մայր բառը պահած պիտի ըլլան եթէ երբեք կարենայ ստուգուիլ որ այս անոնց սեպհական բառն իրօք դակա-դականցս (= դակա-դակա-դականցս, այսինքն 10×10

$=100 \times 10 = 1000$) նախնական մայր ձեւին աղաւաղութիւնն է :

Եթէ մէկալ քոյրերն որ հնութեան ամենաբարձր թուականին հասած ատեն սկսան մշջերնին տարածայնիլ, զարմանալի չէ ուրեմն որ Հայք ալ երբեմն սա թուոյն ծանօթութիւնն ունեցած չըլլան տակաւին մինչեւ Պարսից հետ հաղորդակցութեան մտնելն :

Բ Ե Ի Ր

Եթէ ոչ տառական այլ բարոյական պատճառք մանաւանդ զրդեցին զմեզ հազարն օտար համարելու, ասոնք ազդողագոյնս կը մղեն զմեզ քիւրն ալ օտարութեան դատապարտելու եւ Պարսիկ Եջ (բէվար) քան հազար բառն համարելու, որուն Զանդիկ ձեւն է քաշվար : Ուրիշ քոյր լեզու սոյն բառը մանաւանդ այն նշանակութեամբ չի ճանչնար :

Ահա վերջն հասանք մեր հետազօտութեանց, որոնցմով ջանացինք հայ թուականաց վրայ կարեւոր դիտողութիւններ ընելով անոնց հնագոյն ձեւերն եւ յետոյ կրած փոփոխութիւններն ընթերցողաց մեկնել : Այս վախճանաւ միշտ մայր ձեւերուն դիմեցինք եւ զանոնք գտանք քոյր լեզուաց միջնորդութեամբ : Քոյր ձեւերու հետ համեմատելով՝ սա ճշմարտութիւնն երեւան ելաւ որ Հայ լեզուն թուականաց կարգին մէջ ալ ոչ ասիական այլ եւրոպական քերց աւելի կը նմանի. աս հաւաստիքը լաւ կը տեսնէ մտադիր ընթերցողը :

Կան ուրիշ քանի մը դիտելիք ալ հայերէն թուականաց վրայ, զորոնք դալ հեղու աւելցնելով՝ կ'ուզենք մեր մայրենի լեզուն թուականաց վրայ բոլոր դիտելիքն ամբողջացնել :

Հ. ՍԵՐ. ՏԵՐՎԻՇԵԱՆ

Մ. Ո.

Ա Ռ Մ Ո Վ

Ա

Սիրեմ գքեզ, ծով, երբ ահեղ, անսահման՝
Երկնից կապոյտ անհունութեանն յանդիման
Երեսդ իբրեւ լուսաճաճանչ հայելի,
Կը փայլի,

Մինչ չուրջ պատուղ դաշտեր, ծառեր ծաղկապատ
Ոյց քաղցրագին շոյէ պեփիւռն վճակատ
Քո եզերաց մօտ կազմեն մի գեղունակ
Շրջանակ:

Սիրեմ գքեզ, զի պատկերես դու, չքեզ
Զ'իմ մանկութեան օրերն, օրեր սիրագեղ
Ուր լոկ հրճուանք, գորով, գգուանք եւ ծիծաղ
Օրօրէին գ'ցանկալին իմ կենցաղ...:

Բ

Սիրեմ գ'քեզ, երբ թանձրախիտ-այլ կակուղ
Գարնանային մի անթափանց մառախուղ
Գայ բաժանել, վայր իջնելով երկնքէն,
Զ'այն 'ի քէն,

Երբ արեգակն, ամպոց գրկաց մէջ թագուն
Պահ մ'աննչոյլ եւ հանդարտիկ, զերթ 'ի քուն,
Զարթնու յանկարծ, քեզ բերելով զբախտարոյս
Արշալոյս:

Սիրեմ գ'քեզ, զի դեռ անչուք պատանի,
Քեզ նման, սիրտս 'ի խաւարի տատանի
Սպասելով ակնկառոյց որ մի կոյս
Ինձ աւետէ երջանկութիւն, Սէր եւ Յոյս...:

Գ

Սիրեմ՝ զ՛քեզ երբ որոտմունք եւ կայծակ
վերուստ 'ի վայր թօթափելով սանձարձակ
Յուզեն ալիքդ եւ անդ բանան մեծաթուռդ
Մի անդունդ,

Ուր նաւորդներ, մատնեալ 'ի կոծ, 'ի սարսափ
եւ լալագին դան գլորիլ անխուսափ
Զերթ 'ի մի խոր՝ այլ ցուրտ, անեզր, անսահման
Գերեզման . . :

Սիրեմ՝ զ՛քեզ, զի քո ալեաց նման, միշտ
Մարգկային կեանքն յուզեն անդուլ ցաւ եւ վիշտ
Մինչեւ մահու մրրիկն յանկարծ գայ՝ խաղառ
Մեզ դադաղին մէջ գլորել շնչասպառ . . . :

ԱՂԵՔ. Գ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

ԹՈՒՐԲԱՍՏԱՆ

ԽԻՎԱ, ՊՈՒԽԱՐԱ, ՍՄՐՂԱՆՏ, ԽՈՔԱՆՏ

(Շարունակութիւն Ա. թուեն)

Արալի ծովն, որ կը սնանի այս երկու մեծ գետոց ջրերով,
ի հարկէ կը բարձրանայ եւ կը խոնարհի եւ իւր ջրերն կը տա-
տանին դարէ ի դար, ոչ միայն կլիմային փոփոխութեան ար-
գասեօք այլեւ Ոքսոսի ընթացքին փոփոխման պատճառաւ :
Եթէ չատ նշաններ յայտնի ցուցնեն թէ Արալի ջրերն ի հը-
նումն առաւել բարձր էին, ուրիշ նշաններ կ'ապացուցանեն
թէ եղած են ժամանակներ յորում ջրերն յոյժ ամփոփուած
են եւ ծովուն տարածութիւնն ստէպ փոխուած է : Եթէ
Ամու եւ Սիր հետեւելով իւրեանց նախկին ընթացքին հո-
սէին դէպ ի կասկից ծովն, յայնժամ Քարզիմի ծովն ընդ հուս

կը ցամբէր: Հաստատապէս կրնամք ընդունիլ թէ երբեմն Արալ ծովն փոքրիկ անապատային լիճ մ'էր: Յամին 1870, Սթեպէնաքի կը հաշուէր իւր տարածութիւնն իբր 65,700 քիլոմետր քառակուսի եւ խոր տեղերն միայն 68 մետր: Հին Յունաց ժամանակ, երբ Ոքսոս կ'երթար ի Կատալից ծովն, Արալի ներկայութիւնն չէ յիշուած: սակայն անկարելի է ընդունիլ թէ հին յոյն եւ հովմայեցի աշխարհագիրք զայն չէին ճանչնար, երբ մանաւանդ Ալէքսանդրի աշխարհակալութեանէն յետոյ այդ կողմերն բնակեցան շատ Յոյներ, ուրեմն Արալի ծովն չկար յայնժամ: Յետոյ, միջին դարու մէջ, երբ Ոքսոս սկսաւ ընթանալ դէպ ի յԱրալի խորութիւնն, ծովն կալմուկեցաւ իսկոյն: Այնուհետեւ Արալ վերստին անհետ եղաւ որովհետեւ Մարկոս-Պաւլոս զայն ամենեւին չյիշէր: Ահա այսպէս ապացուցեալ է այսօր թէ Միջին Ասիոյ այս ծովն, որ իւր տարածութեամբ կը հաւասարի Եդէսական ծովուն, մերթ-ընդ-մերթ կը ցամբի ըստ ուղղութեան եւ ընթացից Ոքսոսի:

Արալի վրայ նաւարկութիւնն եւս մեծ կարեւորութիւն չունի. իւր շրջակայք անբնակ եւ ոռոգի վայրեր են եւ իւր ջրերն յանկարծ կը յուզին սոսկալի մրրիկներով: Մինչեւ ցարդ Ռուսք հապիւ կարողացան օգուտ քաղել պատերազմական սկիւղից համար:

Թէպէտեւ տսիական ցամաքին այս մասն կոչի տու հասարակ թուրքաստան կամ թաթարիստան, այլ սակայն անդ հաստատեալ ժողովուրդք չ'են բոլորովին թուրք ցեղէ. մինչեւ իսկ բուն երկրացիք արիական են: Թուրքաստանի բնակիչք այնչափ կը զանազանին ի միմեանց որչափ կը տարբերին Ոքսոսի սքանչելի պարտէզներն, Կարմիր եւ Սեւ սաւազի տնապատներէն: Ոմանք կ'զբաղին երկրագործութեամբ եւ ճարտարութեամբ, այսինքն պարտիզական եւ արուեստագէտ են եւ կ'ապրին բարեկեցութեան մէջ, այլք վրանաբնակ եւ խաչնարած՝ կը թափառին անապատին մէջ յարձակելով սաէտ սվատիսներու խաղաղ բնակչաց վրայ: Նոյն իսկ երկրին բնութեան պատճառաւ քաղաքացւոյ եւ վրանաբնակաց միջեւ պատերազմն կը տեւէր երբեմն անդադար, եւ կ'ընդհատէր միայն արտաքին աշխարհակալութեանց ժամանակ երբ երկիրն կ'անցնէր օտարաց ձեռքն, բայց յայն-

ժամ կոտորածք եւս առաւել կը սաստկանային։ Այս օր
Թուրքաստանի բնակչաց թիւն կը հաշուի գրեթէ 7 միլիոն,
որոյ $\frac{1}{3}$ մասն կը բաղկանայ անշուշտ դուրանեան ազգերէ։

Թուրքմենք կամ Թուրքօմանք, որք կը բնակին կամ կը
թափառին ընդ մեծի մասամբ Թուրքաստանի արեւմտեան
հարաւային կողմերն, կասալից ծովէն մինչեւ Պալս, այսինքն
500,000 քիլօմէթր քառակուսի տարածութեամբ ընդարձակ
երկրի մը մէջ կը կազմեն, իրիսկաց հետ, Թուրք ցեղին
գլխաւոր ազգերն, եւ իւրեանց թիւն կը հասնի, ըստ ունաց
մինչեւ մէկ միլիօնի։ Թուրքմենք կը բաժնուին այլ եւ այլ
խումբերու եւ ընտանիքներու։ Ոմանք արդէն ուղղակի
հպատակած են Ռուսաց, այլք, իբր 200,000, կը ճանաչեն
նոյնպէս Ռուսաց գերիշխանութիւնն իրիկայի իրանին միջոցաւ
եւ կ'սկսին տակաւ խառնուիլ իւզպէք եւ Սարթ ցեղերուն
հետ։ Վերջապէս մեծ մասն, առաւել քան զիշտն, ինքնա-
գլուխ է, թէեւ սոքա եւս մասամբ նուաճեցան ի Ռուսաց
այս վերջին տարիներն, ինչպէս Թէքէներն եւ Սարեքներն։
Թէքէներն կը կազմեն ամենէն քաջասիրտ խումբերն, որոց
պատերազմի ազադակն, ուրնն, ուրնն ստէպ կը թնդայ
անասլառին մէջ։ Թուրքմենաց շատերն, մանաւանդ անա-
պատին սահմանաց վրայ, Աթրէքի եւ Ամու-Տարիայի մէջ
տեղն բնակողներն պահած են իւրեանց ցեղին սկզբնական
պատկերն. ունին լայն ճակատ, սուր եւ փոքր աչքեր, հաստ
չրթունք, քիչ մօրուս եւ խիտ մազ։ Պարսից սահմանագլխին
վրայ՝ Թուրքմենք հետզհետէ խառնուելով իրանեան Արեան,
այսօր յոյժ կը նմանին Պարսից. սակայն եւ այնպէս կը կրեն
միշտ իւրեանց վեհ եւ պատերազմասէր ոգին եւ իւրեանց
յանդգնութեամբ կը զանազանին ըստ ամենայնի համացեղ
ազգերէն, իրիդներէն, Քարա-Քալբաքներէն եւ իւզպէք-
ներէն։ Թուրքմենն կը բնակի իւր փայլաւոր անուանեալ թաղ-
եայ վրանին տակ. զգեստն է, թէ արանց եւ թէ կանանց
համար, մեղաքոնայ կարմիր շապիկ մը որ կը ծածկէ ամբողջ
մարմինն ուսերէն մինչեւ կոճն, արք կը կրեն նաեւ ֆաշարն
կամ վերարկուն եւ կը ծածկեն գլուխն մաշկեայ փոքրիկ
գդակով։ Կիներն կը շառանան ընդհանրապէս այդ երկայն
շապիկով, բայց իբրեւ զարդ կը կապեն չալէ մեծ դօտի մը

եւ կը հագնին կարմիր կաշիէ կոշիկներ. ունին նաեւ ապա-
րանջան, մանեակ եւ օւլ, նման Ամերիկացի Հնդկաց :

Թուրքմենք գրեթէ իշխանութիւն չ'ունին, « առանց պետի
ազգ մ'եմք, ամենքս հաւասար եւ իւրաքանչիւր ոք թա-
գաւոր է մեր մէջ » կը գոչեն հարատուրթեամբ : Եթէ Թուրք-
մենաց ոմանք կրեն ափ-աւափալ, Պէյ կամ Խան տիտղոսներն,
միայն փառասիրութեան համար է եւ ոչ ոք կարեւորութիւն
կուտայ այդ տեսակ պատուանուանց : Թշնամանեալն կամ
զրկեալն առանձինն կը տեսնէ իւր հաշիւն : Բայց եւ այնպէս
Թուրքմենք՝ բարոյականութեան եւ բարուց սլարկեշտու-
թեան կողմանէ կը գերազանցեն գրացի Պարսիկներն, Աֆ-
ղաններն եւ Պուխարացիներն :

Թուրքմենք կը խօսին ճախարայի, այսինքն բուն Թուրք
լեզուի պահագան բարբառներ, եւ Մահմետական են ախլակի.
բայց ամենքն չ'ունին նոյն եռանդն, եւ ամենէն եռանդու-
ներն են Պարսից սահմանագլխոյ Թուրքմեններն :

Քարա-Ֆալբաքներն եւս կը կազմեն Թուրքմենաց մէկ
ճիւղն, եւ կը բնակին Արալի արեւելեան եզրն, ուր իւրեանց
թիւն կը հասնի 50,000 ի, իսկ ամբողջ Ռուսական աշխարհին
մէջ կը հաշուին 500,000. քանի մը ցեղեր եւս հաստատուած
են ցիրուցան Չարաֆչանի հովտին մէջ : Քարա-Ֆալբաքներն
որ այսպէս կանուանուին իւրեանց սեւ ոչխարի մօրթէ եր-
կայն գտակին համար, խաղաղ եւ ի բնէ քաղցրաբարոյ մար-
դիկ են, բարձրահասակ, տափակ երեսօք, մեծ աչքերով,
բայց հայեցուացքն աղօտ եւ բերանաբաց : Սակայն կանայք
հռչակաւոր են ամբողջ Թուրքաստանի մէջ գեղեցկութեան
կողմանէ :

Խրխդաց մեծ ազգն, որ կը հաշուի իւր 2 միլիօն եւ որոյ
բնակած ընդարձակ երկիրն կը տարածի Վօլկայէն մինչեւ
Չինու սահմաններն, Ասիոյ կարեւորագոյն վրանաբնակ ցեղն
է : Սա եւս կը բաժնուի շատ մը ցեղերու եւ չ'ունի ազ-
գային միութիւն : Ռուսաց կառավարութիւնն ի զուր ջանաց
առգին զլուխ մը կանդնել. Խրխդք միշտ մերժեցին այդ
կաներն, գահընկէց ընելով եւ կամ սպաննելով : Իւրաքան-
չիւր բնառնիք կը բազկանայ 15 կամ 20 վրանէ որք կը
կազմեն Աղլը անուամբ : Իրբեւ տուրք Ռուսք կը պահանջեն

մէկ ու կէս րուսլ մէն մի վրանի վրայ, բայց յոյժ դժուարին է ճշդիւ հաշուել վրանաց թիւն: Յամին 1857, Ռուսք կրցան միայն գտնաւ 15,000 վրան, յետոյ 1862 ին վրանաց թիւն ելաւ 150,000 ի: Առանց պետի, իւրաքանչիւր իրիսզ կը կարծէ ազնուական լինել, եւ արդարեւ կ'երեւի թէ շատեր կ'իջնան ուղղակի ձինկիզխանի ցեղէն: Ազնուական իրիսզք իսկ, որոց Ռուսք սիրով կուտան առանձնաշնորհումներ ստիպուած են նոյնպէս վճարել պատերազմական տուրքն: Իրիսզաց լեզուն եւս մաքուր թուրքերէն է եւ օտար ազդեցութենէ զերծ մնացած, մի միայն քանի մը մոնկոլ եւ արաբական բառեր մուտ գտած են: Բայց եւ այնպէս Օրենկպուրիկ մօտերն Ռուսաց լեզուն սկսած է իւր ազդեցութիւնն տարածել, թէեւ միւս կողմանէ սլաւ գաղթականք բազում ինչ փոխ կ'առնուն թուրքերէնէ:

Իրիսզք յոյր եւ կարճ են ընդհանրապէս, գէմքն տափարակ, գանկն լայն, պարանոցն ուժեղ եւ կարճ, աչքերն փոքր եւ կողմնակի, մորթն թուխ, քիթն տափարակ: Թէեւ լինին ի բնէ պօրաւոր, այլ ծոյլ, թուլամորթ եւ անշնորհք են: Մեծ անապատաց իրիսզն իրօք ճշմարիտ վրանաբնակ մարդն է: ջնջին դիպուածի մը, փոթորիկի գէշ նշանի մը համար խոյս կուտայ եւ կը հեռանայ իւր տեղէն: Յամին 1820, Աժաէրխանի մօտերն բնակող իրիսզք լսելով որ Ռուսք վիճակագիր առնելու դիտաւորութեան մէջ կը գտնուին, այս տարածայնութեան վրայ թողուցին երկիրն եւ դարձան յԱսիա: Իրիսզք չ'ունին թուրքմենաց նման կռուոտ բնաւորութիւն, բայց եւ այնպէս ընդ երկար դիմադրեցին Ռուսաց իւրեանց ազատութեան համար: Կրօնիւ Մահմետական են, բայց բնաւ չ'ունին կրօնամոլութիւն. արդէն մահմետականութիւնն մուտ գտաւ մանաւանդ Ռուսաց թեազրութեամբ եւ ձեռնառութեամբ, զի ի սկզբան անկրօն էին եւ գրեթէ կռապաշտ: Միապաշտ են եւ չատ կը վախնան գէշ աչքէն, որով եւ զայն հալածելու համար ուղտերուն եւ ձիերուն վրայ կը կապեն գունաւոր ժապաւէններ: Մուծաւ հոն մանաւանդ բազմակնութիւնն, թէ ոչ հասարակ ժողովրդեան այլ մեծատանց մէջ: Իրիսզք կ'ընտրեն ընդհանրապէս քաղաք կամ խալմուխ կիներ, եւ այս պատճառաւ իրիսզն, որ թուրք

է ցեղով, կը նմանի յոյժ դրացի Մոնկոլաց: Մինչդեռ մարդկային ազգին զարգացման նկատմամբ հողագործութիւնն հովուական կենաց վրայ յառաջադիմութիւն մը լինի, իրիւղաց համար բոլորովին հակառակն է. նա որ վրանաբնակ կեանք թողլով կը սլարսայի երկրագործութեամբ, անկեալ եւ սորուկ կը նկատուի եւ հետեւաբար իւր ազատութիւնն կորուսած: Խրիւղաց մէջ կան շատ հարուստներ որք ունին բազում ուղտեր, հազարաւոր ձիեր եւ մինչեւ հարիւր հազար ոչխար:

Ռուսաց աշխարհակալութենէն առաջ Սիր-Տարեայի եւ Ամու-Տարեայի աւազանաց մէջ քաղաքական իշխանութիւնն իւզպէք ազգին ձեռքն էր: Իւզպէքներն կը պատկանին Թուրքո-Թաթար ցեղին եւ կը խօսին ձախաթայի կամ Ույկուր լեզուն որ Թուրքերէնի քաղաքակրթեալ եւ գրական լեզուն է: Իւզպէքներն կազմելով երկրին տիրող ցեղն՝ Թաթարխտանի մէջ այլ եւ այլ ազգաց փափաքն եղած է ի հարկէ իւզպէք կոչուիլ, որով եւ իւրեանց թիւն հետզհետէ աճած է, եւ արդարեւ այսօր երկրին մէջ այս անունն կրող ցեղերն կը հաշուեն մինչեւ մէկ միլիօն: Ֆերկանայէն ի խիվա եւ խիվայէն ի Հինտուքուշ այն ամեն ազգերն, որ փառասիրութեամբ իւզպէք կ'անուանեն զիրենք, բոլորովին կը զանազանին ի միմեանց, զի Թուրքմենի, խրիւղի, Պարսիկի եւ այլ ցեղերու խառնուրդ մ'են եւ յայտնապէս կը կրեն իւրեանց դէմքին վրայ այս ամեն ցեղերուն հանգամանքներն: Իւզպէքներն անշուշտ առաւել քաղաքակրթեալ էին երբեմն եւ առաւել աշխատասէր, այսօր կատարելապէս յետադիմած են եւ գոգցես կը սկսին վրանաբնակ կենաց դառնալ: Սոքա եւս Մահմետական են չորեքտասներորդ դարէն ի վեր, եւ Թաթարխտանի ամեն «սուրգեր» այս ցեղէն են եւ կրօնի նուիրեալ անձինք առաւել իւզպէք են քան թէ Աֆղան, Պարսիկ, Սաբթ կամ Արաբայի, ի բաց առեալ միայն մսլաններն որք ընդհանրապէս Տաճիկներէ կը բաղկանան: Իւզպէքներն թէեւ դարերով վտրած լինին երկրին քաղաքական իշխանութիւնն, այլ միշտ անխախտ պահած են իւրեանց նախնական պարզութիւնն եւ պարկեշտութիւնն համեմատութեամբ իրանեանց որք կը կաղմնն սլուտօնէից

խումբը : Իշխանութիւնն կորուսանելով հաւանականաբար
Իւզպէքներն պիտի սկսին տակաւ խառնուիլ Սարթաց հետ :

Սարթք, որք կը կազմեն ընդհանրապէս քաղաքացիներն
եւ գիւղացիներն, նոյնպէս խառն ցեղէ են . Թուրքաստանի
մէջ սարթ կը կոչեն առ հասարակ այն ամեն մարդիկ որք կը
զբաղին վաճառականութեամբ եւ ճարտարութեամբ : Երբ
վրանարնակ Թուրքմէնք կամ Նրխաք թողլով թափառական
կեանքն սկսին հաստատուիլ քաղաքաց կամ գիւղորէից մէջ
կառնուեն անմիջապէս Սարթ անունն : Թուրքաստանի մէջ
անշուշտ ապագայն վերապահուած է այս ժողովրդեան որ
հետզհետէ կը բազմանայ եւ կը զօրանայ : Իւզպէքներն որք
երբեմն կը կազմէին Երկրին տիրող ազգն պահելով միշտ
այս ժողովուրդն ստրկութեան եւ խոնարհութեան մէջ,
բնականաբար Սարթներն բարոյապէս յոյժ անկեալ վիճակի
մէջ կը գտնուին, առ հասարակ երկչոտ, խորամանկ, նեն-
գամիտ եւ ստայօղ են : Արդէն յոյժ կը նմանին Հրէից թէ՛
բնաւորութեամբ եւ թէ՛ զէմքով եւ շատ կը սիրեն ստակի
առեւտորն, բայց սոցա նման եւս կը սիրեն կրթուիլ եւ
նոր գաղաքարաց ընդունակութիւն ունին առաւել քան
Իւզպէքներն :

Տաճիկներն են ընդհանրապէս արիական ցեղէ . տաճիկ ա-
նունն, որ կ'երեւի թէ քաղաքեաց կը նշանակէ, ենթադ-
րել կուտայ թէ այս ցեղին կը պատկանէր երբեմն Երկրին
իշխանութիւնն : Այսօր եւս իւրեանց կը սեպհականի Երկրին,
որովհետեւ Տաճիկներն կը կազմեն Թուրքաստանի հարուստ
վաճառականներն եւ կալուածատեարք : Կը կոչին նաեւ
քարսիխան, ոյսինքն Պարսիկ, եւ արդարեւ հագիւ կը տար-
բերին բուն Պարսիկներէն եւ իւրեանց բարբառն եւս
շատ քիչ բան վրիս առած է Թուրքերէնէ կամ Արաբերէնէ :
Տաճկաց երեսն է Երկայն, ճակատն բարձր, յօնքն սեւ եւ
քիթն բարակ : Առ այժմ Տաճիկներն կը կազմեն աղնուական
եւ կրթեալ ժողովուրդն, եւ ամեն անոնք որ քաղաքակրթեալ
կուզեն ճեւանալ ըստ ամենայնի կը հետեւին Տաճկաց բա-
րուց : Բայց միւս կողմանէ սրբան մուտ գտած է անբարո-
յակաճութիւնն ստորին դասուց մէջ, եւ քանի՞ իրուացի են
այս ժողովրդեան զէմ եղած ամբաստանութիւնք : Տաճկաց

մեծագոյն մասն յօժարութեամբ հետամուտ կը լինի մարմնային զուարճութեանց եւ կ'ասլրի միայն հեշտութեանց եւ շուայտութեանց մէջ :

(Շարունակելի)

Գ. Մ. Ա.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՄԱՆՑ ՎԵՐԱՅ

Ի ՄԱՍԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆՆ

Ժողովրդեան մը քաղաքակրթութեան ամենամեծ նշանն է նախապաշարմանց նուազութիւնն : Ձկայ բան մը որ մարդկային յառաջագիտութեան այնչափ նպաստած լինի որչափ գիտութեանց հետգհետէ զարգացումն, եւ չկայ եւս բան մը որ այնչափ արգիլած լինի զայն որչափ նախապաշարմունք :

Հին ազգաց մէջ պատմութեան մեզ ցուցած գիտութիւններն եթէ լաւ քննադատեմք, եւ ոչ մէկ կերպով չեն կարող բաղդատուիլ արդի գիտութեանց հետ : Գիտութեանց սոյն նախնական անորոշ վիճակին մէջ, յորում այլ եւ այլ նահանգաց եւ ժողովրդոց գիտնոց թիւը դեռ փոքր էր, եւ յորում երբեմն հոս հոն երեւցող մի քանի նշանաւոր անձանց գաղափարք չէին կարող իրարու բաղխել եւ ճմարտութեան ծագումն տալ, գիտութիւնք ուրիշ բանէ չէին բաղկանար եւ չէին իսկ կարող բաղկանալ, այլ միայն առանձինն յղացուած ծանօթութիւններէ (donnée), առանց բուն պատճառին բացատրութեան եւ առանց նկատողութեան առնելոյ այն պարագայներն յորա ծանօթութիւն մը կրնար ստոյգ կամ սխալ լինիլ :

Արդարեւ երեւցած են երբեմն Արքիմետէոսեր, Պլւթագորասներ, Հիպոգորասներ, Թադէսներ, Հէրոններ, եւ մի քանի այլ նշանաւոր անձինք, որք խորհեր, բնութիւնը քնններ, խուզարկեր են. բայց չունենալով իրենց ուղեցոյց, իւրաքանչիւր ոք հարկադրած էր առանձինն դիտել, առանձինն քննել. եւ եթէ երբեմն ճմարտութիւն մը գտնուած է, գիտնալ հարկ է թէ սրպիսի մեծ զոհողութեանց, ան-

հաւատարի մաքառմանց շնորհիւն եղած է այդ: Բայ ասկից, սոյն գլխոյց թիւը քանի՜ սահմանափակ էր եւ սրջափ գծաւարութիւնք, չըսեմ անկարելիութիւնք, կային իրենց գաղափարներն այլոց հաղորդելու մէջ: Հետեւաբար, ի բաց առեալ մի քանի ճշմարտութիւններ, զորս ամէն դար ակնածութեամբ կը յարգէ եւ իւր յաջորդին կը թողու խկապէս, գիտունք կարող չլինելով երեւոյթ մ'ըստ պատշաճին բացատրել, եւ հետեւապէս անգէտ լինելով այն զանազան պարագայից որոցմէ կախումն ունի ծանօթութեան մը ճիշդ կամ սխալ լինելը, այս ինչ ծանօթութիւնն այս ինչ պարագային մէջ իրենց ճշմարտ երեւելուն պէս, խսկոյն զայն իրր բացարձակ ճշմարտութիւն կը հռչակէին:

Միւս կողմանէ ժողովուրդը բոլորովին տգէտ լինելով եւ շատ անգամ, եթէ ոչ միշտ, վերացական եւ գերբնական գաղափարօք սնեալ լինելով, բնաւ նկատողութեան չէր առնուր այդ պարագայից (եթէ գիտնային իսկ) կարեւորութիւնն, եւ դոյն ծանօթութիւնն լոկ իբր առած (aphorisme) ըմբռնել կ'ուզէր: Եթէ սոյն նկատողութեանց վերայ յաւելումք նաեւ զայն թէ ժողովրդեան վերայ նիւթապէս եւ բարոյապէս տիրող բազմաթիւ անձինք եւս կրնային չահ ունենալ նմա այնպիսի սխալ գաղափարներ հաղորդելու մէջ, որոց գոյութիւնն ժողովրդեան մ'ամենէն մեծ արատը հռչակելու փառքն ունի այսօր ժ.թ. դարն, եւ ահա կ'ունենամք ճշմարտ գաոս մը զուրկ ամէն գիտական նշուլէ, անյարմար ամէն տեսակ գիտական բացատրութեանց եւ պատճառաբանութեանց, անտոկուն գիտական որ եւ է քննութեան եւ խուզարկութեան:

Սակայն ներկայ դարս, շնորհիւ այն գիտութեանց որք այսօր նորա ամենամեծ փառքը կը կազմեն, փոխանակ կարեկցելու այն ժողովրդոց վերայ, որք ուրիշ պակասութիւն ունեցած չէին՝ այլ միայն մեզմէ մի քանի դարեր եւ եթ յառաջ ապրած լինեցին, փոխանակ, կ'ըսեմ, լոկ իբր պատմութիւն սոյն նախապաշարումներն յիշելու, ցաւալի է որ դեռ այժմ իսկ պէտք կ'զգայ ժողովուրդն համոզելու թէ ինչ որ գիտութենէ զուրկ կամ նորա հակառակ է՝ սխալ է, սուտ է, փնասակար է:

Այլ չկարծուի թէ միայն Արեւելեան ազգաց յատուկ են նախապաշարմունք եւ աւելորդապաշտութիւնք, ընդհակառակն, Արեւմտեան ժողովուրդք իսկ դեռ ունին իրենց մէջ սոյն կարգի դաշաւիարներ, զորս ջնջելու, անհետացնելու համար դեռ կը ճգնին, կը մարտնչին եւ տակաւին պիտի մարտնչին երկուցն տարիներ: Այլ մինչդեռ արեւմտեան քաղաքակրթական կեդրոններու մէջ խիստ հազուադիւր են դոքա, տոտ, յԱրեւելս, ամենամեծ կեդրոնաց մէջ իսկ, որ պիտի է մայրաքաղաքս, կրնամ ըսել թէ նախապաշարեալ չեղողներն են բացառութիւնք, եւ դոքա միւս ամեագոյն մասէն կը հաշակուին անկրօն, անհաստ...: Այլ ոչ ինչ կորող է ընել ինչ որ ժամանակը կ'ընէ: Այդ անձինք մարդկային արիաքայլ յառաջագիմութեան բանակին յետամնաց թշուառ եւ ողորմելի մնացորդներն են որք դատապարտեալ են խոզառ կորնչելու: Եւ ըսել թէ սոքա կը նախատեն բանակին ամէնէն քաջարի պատերազմիկները...: Անոնք ոչք դեռ կը հաւատան նախապաշարմանց մեզմէ մի քանի դարեր ետեւ ապրած կ'ըլլան: Իսկ անոնք որք գիտութեանէ դուրս եւ նորա հակառակ ոչինչ կ'ընդունին, ոչինչի կը հաւատան, միւսներէն տարիներ, դարեր յառաջ ապրած կը լինին:

Այլ միթէ կարելի՞ էր որ ամբողջ աշխարհ համընթաց քայլէր դէպ յառաջ: Հարիւրներով, հազարներով տարիներէ ի վեր աւանդութեամբք ժողովրդեան մտաց մէջ արմատացած եւ հեռզհեռէ սխալ հասկացողութեամբք եւ կամ այլ պատճառներով ազաւաղեալ սուտ եւ սխալ գաղափարք անկարելի էր որ մի քանի տարուան մէջ իսպառ ջնջուէին: Բանակ մը միշտ իւր յետամնաց զինուորներն պիտի ունենայ, վայ տնոնց որք ծոյլ, տկար, հիւանդոտ լինելով ետ կը մնան եւ կը կորնչին: Իսկ պատիւ, փառք նոցա որք բանակին յառաջագնաց գունդը կը կազմեն կամ նորա գորապետներն իսկ են, եւ կ'ուղղեն զայն հոն ուր պարտի երթալ — ի կատարելութիւն:

Ինչ որ է այսօր Եւրոպիոյ մէջ, նոյնը պիտի լինի նաեւ որ մը հոս, Արեւելեան ժողովուրդաց մէջ: Ոչ ինչ կարող է դիմանալ սոյն հոսանքին, որ կը քշէ կը տանի ինչ որ մնացած է անցեալէն, ինչ որ սպաւորնած է, ինչ որ վնասակար է,

եւ իւր ետեւ կը թողու տրգաստերը դռները, յորս յետագայ բաղդաւորագոյն դարեր պիտի հնձեն աւելի առատօրէն: Երանի՛ մեզ որ կը տեսնեմք այն ամենամեծ փոփոխութեան սկզբնաւորութիւնն որ կտրելի չէր եղած երբէք նիւթական ինչպէս նաեւ բարոյական աշխարհի վերայ — յաղթութիւն գիտութեան ի վերայ տգիտութեան, փառաւոր յաղթանակն լուսոյն եւ ամօթապարտ նահանջն խաւարին:

Արդարեւ մինչդեռ անցեալ դարուց մէջ գիտութիւնք սոյն ձախող վիճակին մէջ եւ իրաւամբ իրենց անուան անարժան կը գտնուէին, այժմ բոլորովին հակառակ գիրքի մը մէջ են: Վերջին դարուց, մանաւանդ ժ. Բ. ր. ժ. Բ. դարուց մէջ, երբ գիտութիւնք հազիւ սկսան վերջապէս հաստատուն հիմանց վերայ զետեղուիլ, եւ ահա գիտական ճշգրիտ ծանօթութիւնք աշխարհիս ամէն կողմէն սկսան տեղալ, գիտութիւնք աշխարհաքաղաքացի եղան, ամէն ոք իւր նպաստը մատուցելու կը մատուցանէ նոցա ամէն օր, եւ ինչ որ գիտութիւնք այսօր ստացած են՝ անխորնչելի է, այլ եւս հարկ չկայ կռակածելու թէ այս ինչ կամ այն ինչ կէտը սուս կամ սխալ է. այլ հարկ է միայն ջանալ չենքն աւելի եւս բարձրացնելու եւ չքեղացնելու:

Սակայն գիտութիւնք երկոյն ժամանակ նախնական անորոշ վիճակի մէջ տատանելէ յետոյ, երբ քիչ ատենուան մէջ յանկարծ՝ իբր հրաշիւք իմն՝ այսպէս մեծաքայլ յառաջգիտութիւն մ'ըրին, ժողովրդեան այն մասն՝ որ լաւ կրթութիւն առած չէր կամ տգէտ էր գիտութեանց մասին⁽¹⁾, բնական էր որ, չկարենալով իր հինաւուրց աւանդութիւններէն խեղդի մերկանալ, չընդունէր այնպիսի ճշմարտութիւններ որք ըստ մե-

(1) Հոս ներուի ինձ մանկանց դատարարութեան եւ կրթութեան հոգն ստանձնող բոլոր անձանց եւ մարմնաց ուղղորութիւնն հրաւիրել այն պէտքին վերայցօր ունիմք վարժարանաց մէջ գիտութեանց դասերն յաւելլոյ: Ոչ այլ ինչ առաւել օգտակար կրնայինիլ մանկանց կրթութեան որչափ գիտութեանց դասերն: Ասոնք, ինչպէս նաեւ հաշուական գիտութիւնք բերականին հետ սկսել հարկ էր վարժարանաց մէջ: Եւ ահա մեր վարժարանաց մէջ սոյն առաջին պէտքին բացակայութեան պատճառաւ է որ թէպէտ ունիմք այսօր քիչ շատ ուսեալ անհատներ, լեզուագէտներ, գրագէտներ, բանաստեղծներ, պեթափսոսներ, այլ խիստ քիչ գիտուններ ...:

ծի մասին տրամագծապէս հակառակ էին իւր թիւր գաղափարաց, եւ որք նոցա պէս սլարզ եւ դիւրամեկին (') չլինելով, անհասկանալի կամ սխալ իսկ պիտի թուէին իրենց: Վասն զի արդի գիտութիւնք պարզ խրատի կամ առածի ձեւով չուզեր եւ չի կրնար որ եւ է ճշմարտութիւն մը քարոզել, այլ հարկ կը տեսնէ հաստատել ապացոյցներով, համոզել փաստերով ինչ որ ճշմարիտ է:

Նախնի աներկբայելի կարծուած գիտական սուտ կամ սխալ ծանօթութիւնք այնչափ արմատացած էին ոչ միայն ժողովրդեան զանազան դասուց, այլ նոյն իսկ զանոնք ջնջելու կոչումն ունեցող գիտնոց մէջ իսկ, որ սոյն վերջիններն անգամ չէին համարձակեր զանոնք հերքել իբր սուտ կամ սխալ. այոջսի մեծ է աւանդութեանց ազդեցութիւնն: Այսպէս աւանդութիւնք՝ փոխանակ գիտնոց օգուտ հայթայթելու՝ շատ անգամ արգելքիսկ կը լինին նոցա՝ ստուգութեան հասնելու: Այլ ինչ ահագին տարբերութիւն անցեալ եւ ներկայ դարուց միջեւ: Ատեն մը երբ ռամիկ եւ ագէտ ժողովրդեան մէջ հոս հոն ամենամեծ դժուարութեանց, զոհողութեանց, անձնուիրութեանց դնովն յառաջ եկած բացառիկ հանճարք, ինքնիրեննուն եւ գրեթէ առանց ուսուցչի կամ առաջնորդի, իբր մէկ մէկ գիտաւոր աստղ երեւան կուգային եւ կը ջանային ժողովուրդը պատող տգիտութեան թանձր խաւարը փարատելով լուսաւորել զնա առ պահ մի, եւ ահա աշխարհիս ամէն կողմերէն լուտանք՝ անէծք, ոպառնալիք, հալածանք կը տեղար նոցա գլխուն, որով կ'ստիպուէին կամ ետ կենալ իրենց ընթացքէն եւ կամ զոհ կ'երթային ժողովրդեան նախապաշարմանց եւ մեծամեծաց բազմատեսակ շահուց: Պատմութիւնը լի է ցաւալի յիշատակօք շղթայակալ Գօլումպոսներու, հալածեալ Կութընպէրկներու, բանտարկեալ Պագօններու, խարուկեալ Սէրվէաներու, գլխատեալ Լավուազիէներու, յուսահատ Բարէներու:

(Շարունակելի)

—
—
7
—
—
—
f
n
—
n
f
—
—
n
L
—
—
—
b
—
n
,
,
d
s
y
—
d
—
—
.

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ք

Ներագունեն կը հրահարակուի ամիսն մի անգամ :

Տարեկան բաժանորդացիներն է Կ. Պօլսոյ համար երկու արծաթ մէնիս . գաւառաց համար յիսուն դանեկան արծաթ , օտար երկիրներու համար 12 Ֆրանք , թղթասարուքեան ծախսն էնկերութեանս վրայ լինելով :

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ . Աւետիս Էֆէնտի Եօրսամեանի գրասենեակն , Կ. Պօլիս , կամուրջի գլուխը , Վալիսէ Սուլթան խան , թիւ 6 :

Խմբագրութեանս վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանգիսիս Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան , Պահնէ ֆաբու , Շէյխ -իւլ-Իսլամ խան , թիւ 5 :

Իւրաքանչիւր թերթի գինն է չորս դանեկան :

Կը վաճառուի նոյն տեղերը :

Կ. Պօլսոյ Հայ գրավաճառաց խանութները . Պահնէ ֆաբու ջրավաճառ Պօղոս աղայի տով . եւ Պ. Վրոյրի թղթավաճառանոցն ի Պալաթիա :